

TÖRÖK KORI VISZONTAGSÁGOK BIHAR VÁRMEGYÉBEN

■ Az 1520–1530-as években I. Szulejmán szultán hadserege bevette és megszállta a Magyar Királyságnak az Al-Duna és a Száva–Dráva mentén álló várait, ezzel szétzúzta az ország déli védelmi rendszerét. A másfél évszáznyi háborútól tépett Balkán-félsziget hátországgá és az északra tartó hadseregek felvonulási útjává csendesedett. Új front nyílt új ellenfelekkel. Európa két legerősebb hatalma, az Oszmán és a Habsburg Birodalom háborújának szárazföldi frontja Magyarországra került, és csaknem két évszázadon át itt állapodott meg. Ha török korról beszélünk – az iskolai tananyagnak és a történelmi regényeknek köszönhetően is – elsőként harcokra, török hadjáratokra és várvívásokra gondolunk.

Pedig az 1521–1699 közötti 178 évnek „csak” több mint egyharmadában, 67 évben folyt nyílt háború Magyarországon. A hadjáratok éveket-évtizedeket hosszú békekorszakok választottak el egymástól, a kétharmadnyi nyugalmat akár isteni ajándéknak, a túlélés esélyének is vehetjük, különösen az 1568-at követő negyed és az 1606 utáni fél évszázadot. Csakhogy a két nagyhatalom frontvonalán soha nem létezett sem valóságos béke, sem nyugalom, nem múlt el hónap portya, rajtaütés, falvak felégetése, lakosaik elhurcolása, kereskedők és utazók kifosztása nélkül. A békésnek nevezett évtizedekben is folyamatos harc dúlt, csak a szemben álló királyi és szultáni katonaság nem csatasíkokon vagy várak falain verekedett egymással, hanem az ellenfél országrészében terjesztette erőszakkal a maga befolyását, mindenekelőtt adóztató hatalmát. A lappangó, szívós török terjeszkedést, a kor szavával „hódoltatást” csak fegyveres katonák végezheték eredményesen, azok a városi és falusi emberek pedig, akik az útjába kerülve elszenvedték, valóságos háborús veszedelemnek érezték.

A mindennapok háborúja a török országrész teljes határán folyt, leggorombább módszerekkel a nyugati és az északi, azaz a királyságra néző hosszú szakaszon, ahol az ellenség területét szabad volt – sőt: kötelező volt – pusztítani. A budai török tartomány, törökül vilájet északi határán fekvő Gömör megyét az 1606-ban véget ért tizenöt éves háború után több erőszakhullámban hódoltatták újra az Egerben székelő török katonák. A nádor utasítására a megye előljárói többször felmérték és jegyzőkönyvekbe vezették a települések elszenvedett kárait, itt egyetlen falu, Derencsény keserű példáját idézem az 1641. évi vizsgálatból.¹ „Derencsént 1634. esztendőben égette és rablotta meg az török. Vágott le benne [közülük] 11 embert, eleven rabot vittek 77, változtanak ki benne 6-an tizenhatszáz forintban, oda vagyon az többi most is [azaz hét éve]. Csak egy ember akkor hat ökrét eladván száz forinton, azt is elvitték. Ezeken kívül az mely házak megégtének, lábas marhájok, az kiket elhajtottanak, fejr ruhájokot, fegyvereket, pénzeket elvittének, búzájok, pénzek, az kik megégtének, ezer forintot megért volna. Az mely egy summában, az mint felül megírt falusi bírák hitek [esküjük] szerint vallják, kárvallások raboknak sarcával együtt facit in summa [tesz összesen] 2 ezer ötszáz forintot, az rabokon kívül, az kik oda maradtak.” A dúlás után a falu meghódolt.

Török adófizető lett, ahogy az 1660-as évekre az egész, királyi magyar várakkal megrakott Gömör vármegye.

A Tiszántúlon, a szultánokkal szövetséges Erdélyi Fejedelemség határán az oszmán terjeszkedés kevesebb áldozatot követelt. A fejedelemség respektusába az még belefért, hogy egyre több határvidéki alattvalóját szorították adózásra, de az már nem, hogy az erdélyi határvárak háta mögött, a fejedelemség belsőjében égessenek, düljanak és adóztassanak. Fejedelmek és szultánok huza-kodtak a határról. A török adókat fizető, egyre növekvő területről újabb és újabb összeírások készültek, s ha a fejedelem panaszt tett a hódoltatások miatt, a határvidéki török bégek az összeírásokra mutogattak: itt a dokumentum arról, meddig terjed a mi országunk; tartsátok tiszteletben, ahogy mi is tiszteljük a ti földeteket.² Ahhoz a kegyetlenséghez képest, amellyel a királyság határvidékeit a török katonaság legyűrte, igazat mondtak. A szultánok a maguk módján tisztelték Erdélyt, értékelték azt a nyugalmat, amelyet a királyság elleni háborúik idején a fejedelemség a hátukban biztosított.

A három országrész találkozásában fekvő Bihar megye megpróbáltatásai hűen mutatják ezt a „húzd meg, ereszd meg” játékot.

A Tiszántúl sorsát az 1552. évi török hadjárat pecsételte meg. Nem Szulejmán szultán vezette, de a sereg nélküle is bevette Temesvárt, a Maros és a Körösök menti várak többségét, végül a Tisza partján Szolnokot. A Dunántúlon és a Budától északra aratott sikerekkel együtt ez azt jelentette, hogy a török országrész egybefüggő területté vált, határán erős, mind a védelemre, mind a további terjeszkedésre alkalmas várláncolattal. A Tiszántúlt, benne a Partiumot megosztották két tartományuk között. Északi része Buda fennhatósága alá került, és egy középnagy igazgatási egységet, törökül szandzsákok szerveztek belőle, központja Szolnok lett. A szolnoki szandzsák déli határáról, a Hármasköröstől egészen az Al-Dunáig a temesvári vilájet terjeszkedett. Az új szerzeményeket hamarosan bejárták a kincstár összeírói, akik jegyzékekbe vezették a települések családfőit, felmérték a termelést, és meghatározták a pénzbeli és természetbeni adókat (ezek a jegyzékek a sokat emlegetett adódefterek).

A szolnoki szandzsák török helyőrségei kivétel nélkül a Tisza mellett álltak: Szolnok, vele szemben a folyó keleti partja közelében 1554-ben felépített Szentmiklós, alattuk a szintén Tisza-parti, 1561-es építésű Csongrád. E három vár katonasága és a területen birtokos lovasok, a szpáhiak (magyar szövegekben iszpahiák) kapták feladatuk az észak-tiszántúli települések hódoltatását. Munkájuk eredményéről legkorábban egy 1571-ben készült török összeírás tudósít.³ Eszerint az adózásra szorított terület határa északon (Tisza-)Füred fölé ért, dél felé fordulva Püspökladánynál lépett be Biharba, amelyből még csak egy kis, háromszög alakú nyugati darabot hasított ki (határán Ladánytól délre Csépány, Balkány, Darvas, Nyusta, Kinizs, Szakál, a három Ugra, Komádi, Bölcsi, Okány feküdt); a három Tisza-parti várból a megyének ezt a nyugati csücskét érték el legkönnyebben.

A következő fennmaradt török összeírás⁴ a húsz évvel későbbi, 1591-es állapotot, két évtized hódoltatásait rögzítette, és mutatja a szultáni udvar szemléletét a királysággal és Erdéllyel szemben, meg a területszerzés módszereit.

A megye nyugati fele biztos török adózó lett, egészen a Fekete-Körösög, belszámítva a Bél körüli és fölötti körzetet is. Az adózó és nem adózó megyerészeket határozott vonal – pontosabban falvak hol keskenyebb, hol szélesebb sávja – választotta el, amelynek nem északról délnek haladt, hanem átlósan

északkeletről délnyugatnak; legfelső pontja Pusztaapáti, legalsó a Szalonta fölötti Solymos volt. A vonal jelentőségének megértéséhez kis kitérőt kell tennünk az összeírások terminusainak világába. A hódoltatott településeket lakosaik névsorával és összes adójukkal jegyezték fel, az ilyeneket vehetjük tényleges adózónak. A helyek kisebb része csak a nevével került a defterbe, sem lakosai, sem adói nincsenek, a nevük alá írt megjegyzés csak annyit közöl, hogy „becsléssel” mennyi összes adó várható tőlük. Ezek még nem fizettek, adózásra csak kiszemeltek voltak, bejegyzésük a defterbe a birtoklásra való igényt fejezte ki. A szultánok ezeket is a szpáhiknak és várvédő katonáknak adományozták: vigyének és hódoltassátok őket.

Tanulságos végigutazni a Bihar megyét kettészelő vonalon, amely ilyen „felbecsült” falvakból állt. Északi vége nem vonal, inkább kisebbfajta terület Pusztaapátitól Asszonyvásárán át Monostorábrányig. Falvai vélhetően azért úszták meg idáig a török adózást, mert messze feküdtek a Tisza menti várakban tanyázó, hódoltató katonanéptől. A vonalat továbbkövetve a Bihar városa fölötti, majd a Bihar és Várad közötti és körüli falvakba érünk. Ezek is hódolatlanok még, pedig az előző csoportnál könnyebben elérhetőek, tőlük nyugatra és délre mindenki török adófizető. Nyilvánvaló, hogy a hódoltatók Bihar és Várad körzetében a fejedelemséget és a fejedelmeket tartották tiszteletben, de azért a falvakat beírták a defterbe, hogy vita esetén legyen mire hivatkozniuk.

Bihartól és Váradtól nyugatra és délre-délkeletre egészen Belényes előteréig általános a török adózás. Szolnokról nézve felfoghatatlan, hogyan sikerült ekkora távolságból Széplakot és a körülötte fekvő falvakat engedelmességre szorítani. Úgy, hogy erre a vidékre kettős nyomás nehezedett, mert könnyűszerrel elérte a temesvári tartomány északi váraiban, Gyulában, Borosjenőben és több kisebb helyőrségben állomásozó, délről érkező katonaság is.

A szolnoki szandzsák 1591-es összeírását 13 olyan oldal zárja, amelyen egymás sarkára taposva sorakozik 169 „becsült adójú”, tehát még hódolatlan falu, ezek alkották a szandzsák igényterületét. Az írnok különösen hanyag munkát végzett, emiatt a helynevek nagyobb részét nemhogy azonosítani, de még kibetűzni sem tudom (ha az írnok feltámadna, neki sem sikerülne). A listával nem a mai kutatókat akarta megörvendeztetni, hanem minél nagyobb terület minél több helységére írásba foglalni a szultánok jogát, hivatkozási alapot teremteni a birtoklásukra. A Bihar megyén kívüli, azonosítható helységek nagyobb része Szabolcs és Szatmár megyei, azaz királysági volt, kisebb részét Erdélytől remélték elragadni Középszolnok és Kraszna vármegyében.

1593-ban Magyarország újra lángba borult. A következő évben Báthori Zsigmond felmondta az oszmán szövetséget, és a két román vajdával együtt a Keresztény Ligához csatlakozott. 1595-ben a Borbély György vezette sereg visszafoglalta a Maros és a Körösök mentén álló török várak többségét. Az Oszmán Birodalom és Erdély átmenetileg szembekerült egymással, közös határvidékük is hadszínterré vált – egy ideig sem a fejedelemséget, sem fejedelmét nem illette tisztelet.

A századforduló hosszúnak is, tizenöt évesnek is nevezett háborúja végtelen sok szenvedést hozott az egész országra. A 16. század közepi várháborúk idején is falvak sora pusztult el, de lakóiknak még volt elegendő életösztöne és ereje, hogy újjáépítsék őket. A tizenöt éves háborúnak áldozatul esett helyek egy része csak évek-évtizedek múlva, egy része soha többé nem éledt újra. Jutott nekik mindenképp: török, keresztény és tatár katonából, több tízezres, vonuló seregekből és kisebb csapatokból, amelyek az ellenfél hátországát

pusztították, vagy ellátást keresve raboltak és gyűjtogattak. Az erdélyi határvidéken Várad 1598. októberi, egy hónapos sikertelen török ostroma már feldőlt a város környékét, de Bihar megye sorsát a következő évi tatárjárás pecsételte meg.

A szultánok vazallus állama, a Krími Tatár Kánság segédcsapatai a tizenöt éves háború állandó szereplői voltak.⁵ III. Mehmed szultán parancsára jöttek a magyarországi hadszíntérre, s többször itt teleltek. Ezúttal 1598 augusztusának végén érkeztek, és másfél évig maradtak, a telet a Duna–Tisza közén, Zombor és Szeged táján töltötték. Tavasszal északnak fordultak, végigszágulhattak Bihar, Borsod, Gömör, Nógrád és Bars megyén, a Felvidéket egészen Érsekújvárig lángba borították. Bihar az évi magyar hadiadója, a dika kirovói a tatárok távozása után járták be a felperzselt megyét. Összesen 480 várost és falut vezettek be összeírásukba,⁶ több mint feléről, 257 helyről (53,5 százalék) azt jegyezték fel, hogy a tatárok felégették. Kis részük, 17 falu nem teljes egészében esett áldozatul, néhány házuk épen maradt, 76 hely viszont annyira elpusztult, hogy az összeírók a mindegyiknek kijáró „felégett” terminust további jelzőkkel nyomatékosították: „puszta, néptelen, teljesen felégett”.

Az üszökké vált falvak hetven-száz kilométer széles sávja világosan mutatja a tatárok útvonalát. Délről törtek a megyére, a Fekete- és a Sebes-Körös között alig hagytak ép falut. Teljesen elpusztították a Bél és Várad közötti jókora területet, Szalontát és Várad városát a körülöttük fekvő falvakkal. Várad után északnyugatnak fordultak, és Debrecen alatt hagyták el a megyét, léptek át Szabolcsba, majd Borsodba. Ebből az következik, hogy Bihar keleti harmada a nyugati kétharmadhoz képest keveset szenvedett. A felégett település-sávot persze nem zárta le fal, a látogatók hol keletre, hol nyugatra kisebb-nagyobb kitérőket tettek. A tatárok híresen jó lovasok voltak, képesek egész napi vágatásra, amelyekbe ilyen kitérők is belefértek. Egykorú európai leírásokból és ábrázolásokból tudható, hogy testüket erős vászoncsíkokkal befáslizták, így óvták belső szerveiket a sokórás rázkódástól.

A magyar hadiadó kivetéséhez szükséges összeírás a tatárjárást követő évben, 1600-ban is elkészült,⁷ és mindenben megerősíti az előző évit. Az összeírók ekkor közel 600 helyet értek el és mértek fel, amelyből 321-et állítottak továbbra is pusztának (54,1 százalék). Biztató életjelek is mutatkoztak: a teljesen elpusztultak közül tizenhárom falunak már voltak lakosai, akiket meg lehetett terhelni egy-két ház adójával. Az öt évvel későbbi, 1605-ben készült újabb összeírás⁸ még mindig csupa romot mutat, de már növekvő életerőt: újabb 57 helység lépett a lakottak és adózók sorába, legtöbbször a megye északi, kevésbé megviselt részéből. Rettenetesen nehéz lehetett újjáépíteni a falut és újakezdeni az életet. Bár az összeírás erről nem szól, néha azt a benyomást teszi, hogy a falvak összefogtak, összeköltöztek a legkevésbé megviseltben. A Széplaktól északkeletre, egymás szomszédságában fekvő Alsó- és Felsőszáldobágy, Bratafalva és Szelistye túlélő lakói is e módszerrel élhettek. 1599-ben az első három hamuvá vált, Szelistye megmaradt, és lett a négy falu átmeneti menedéke: 1605-ben az összeíró együtt vette listára, és terhelte meg őket három ház adójával. A többségnek azonban még nem sikerült feltápaszkodnia. Hat falu 1600-ban már újraéledni látszott, lakták – 1605-ben újra pusztaként írták össze őket.

1606-ban a zsitvatoroki békekötés a tizenöt éves háborúnak vetett véget, a bécsi béke I. Rudolf király és Bocskai István harcát zárta le. Fél évszázadon át nem jártak tízezres török és tatár seregek az országban, de a hódoltatás és

a vele párban járó erőszak az élet része maradt. E „békés” kor mindennapi viszontagságairól a határszéli vármegyék vizsgálati jegyzőkönyvei tudósítanak híven, amelyeknek készítői a törököknek hódolt helységek elöljáróit és öreg lakosait faggatták ki bajaikról. Bihar megyéből egy 1645-ben készített felmérés anyaga ad lehetőséget vizsgálatra, amelyben 107 falu panasolta el sérelmeit.⁹ 72 falu Bihar, 25 Zaránd, 3 Szabolcs megyei, a többi azonosítatlan.

A bihari falvak azzal okoznak nagy örömet, hogy ötven olyan van közöttük, amelyet a tatárok porig égettek, most pedig élnek – tisztelet nekik. Az viszont nem örömteli, hogy 1605 óta négyszeresre emelkedett a török adót fizető helyek száma (bár messze alatta maradt a 16. század végi tömegnek). A helyzet az egész határvidéken hasonlóan alakult. A hadjáratok idején, a nagy zűrzavarban és az oszmánoktól visszaszerzett várak oltalmában sok város és falu szabadult meg török adóitól, ezeket a 17. század első felében újra kellett hódoltatni. Biharban is ez történt, és ahogy másutt sem, 1645 táján itt sem értek még a végére. Északon, a királysági megyékben Érsekújvár bevétele (1663) után, az 1660-as években álltak újra azon az adóztatási határon, ahová az előző században egyszer már eljutottak. Ugyanígy az erdélyi határvidéken is hosszan kellett még dolgozniuk a 16. századi állapot helyreállításán, itt Várad és mellékvárai elfoglalása (1660) tetőzte be az előnyomulást.

A vizsgálat évében, 1645-ben Bihar megye hódolt falvai két körzetben feküdtek. Az első tömb mindössze tizenkét falut számlált a megye Szabolcsba ékelődő északnyugati határán, ezek valószínűleg Szolnokra hordták adóikat (nem mind beszéltek erről). A nagyobb falutömb a megye délnyugati-déli felében feküdt, ahonnan Gyulára, Lippára, Világos várába szolgáltak, volt olyan falu is, amelyik a távoli Temesvárra; ez a terület most is a temesvári tartomány nyomása alatt állt, amely a Maros és a Körösök menti török várak többségének elvesztése után is komoly erőt jelentett. Sajnos a kikérdezett elöljárók ritkán szóltak arról, hogy falujuk mikor hódolt újra, ha igen, leginkább Bethlen Gábor második hadjáratának idejét (1623) emlegették, azaz mintegy két évtized változásairól adtak számot.

Az újrahódoltatás itt szelídebben folyt, mint a királysági határon, az ottaniakhoz hasonló rémségekről csak két falu számolt be, Mocsolya a következőképpen (a szövegeket, bár tilos, a mai nyelvhez igazítom, megkönnyítendő a megértést): „Mikor Bethlen Gábor urunk őfelsége másodszor felmene Magyarországra, akkor rablá el falunkat az török. Hetven embert elvitt, ötöt vágatott az falunkban le. Akkor pusztá lévén az föld, kért elsőben rajtunk két meddő tehenet és egy lazsnakot. Azután lassan-lassan gerendákat kért rajtunk, azután tíz forintra verte (az adót), azután tizenöt forintra és két rókabőrrre.”

A falvak csaknem kivétel nélkül az adók emelkedésére és fajtáik megszorodására panaszkodtak első helyen, amelyeknek az oszmán törvények szerint kisebb része az államnak, nagyobb része a szolgálati birtokosoknak (állami tisztségviselőknek és lovas szpáhiknak) járt. Csakhogy a határvidékeken és különösen a szabályokat bomlasztó 17. században ez a két kategória jócskán egybemosódott: a kincstár adószedői a saját zsebükre is dolgoztak, mintha földesurak lennének, a magánbirtokosok pedig az állami jövedelmek összegyűjtésébe ártották magukat. Abban megegyeztek, hogy egymásra licitálva találtak ki új meg új adókat, amelyeket az hajtott be, aki kiötlötte őket, vagy aki előbb ért a faluba. Az állam az adózók pénzéből csak a magyarul fejadónak fordított harácsra, másik nevén dzsizjére tartott igényt, majd 1660 körül elkezdett hadiadót szedni. Ehhez képest 1645-ben a harácson, akkori magyar neve szerint „a császár adaján” kívül a bihari falvak hadipénzre, kocsipénzre, portapénz-

re, nyargalópénzre, palánkpénzre, hídfapénzre, török rab kiváltását segítő pénzre panaszkodtak – hogy ezek kit gazdagítottak, homályban marad (a szpáhikat gyanítom mögöttük).

A birtokosok jogos követeléseit törvénykönyvek és adóösszeírások határozták meg. Nagyobb részük pénzdó volt, kisebb részük terménytized, amelyeket az összeírók pénzértékre is átszámítottak. A rendszer szabad kezet adott a szpáhiknak arra, hogy ha a pénz becsülük többre, azt szedjenek, ha háztartásuk számára terményekre van szükségük, azokat. A török úr „megaludott” a faluval az adóról, amit hiba lenne egyenrangú felek megegyezésének gondolnunk. Az első alku, amely a meghódolást követte, leggyakrabban két tételből állt: meghatározott pénzüsszegeből,¹⁰ amit északon summának, Biharban sarcnak hívtak (és sancnak írtak), meg valahány icce vajból. Ez állt neki azután növekedni mennyiségben és szaporodni adófajtákban, néha újabb alku után, gyakrabban a birtokos önkényes „felveréseit” követve. Buzásd adóinak története: „Ennekelötte harmincöt forint volt sarcunk Szolnokba Memhet iszpahiának, azután negyven forintra ment, azután ötvenre, hatvanra, hatvanötre. Most immár hetven forintot veszen rajtunk, hetven icce vaját, két tábla szappant, két kőst, két lazsnakot. Négy-öt esztendő alatt ment fel ennyi elszenvedhetetlen sarcra, Azután hat ökrünket elhajtotta sarcunk felett. [...] Huszonnyolc hétig tartotta oda marháinkat, úgy hajtotta vissza két marhánk kárával (azaz kettőt megtartott).”

Általános tapasztalat, hogy a határvidéken a szpáhi réteg és a várak katonasága volt a legfőbb úr. Ők hódoltattak, ők növelték az oszmán befolyást, az állam ezért tiszteletben tartotta az érdekeiket. Háttérbe húzódtak, az adózókat kiszolgáltatta nekik, különösen a 17. században, amelyben a korábban erős centralizáció és állami felügyelet amúgy is bomlásnak indult. A birtokosok azt csinálták, amit akartak. Falvak sokasága számolt be arról, hogy a szpáhik adják-veszik („pénzen eladják”) őket, ami tiltott volt, olyan követelésekkel állnak elő, amelyek semmilyen szabályozásban nem szerepelnek, sűrű látogatósaikkor a parasztonok élőködnek. A század közepére a határvidék mindenütt a szabad rablás terepe lett.

A követelések gyorsan emelkedtek. A falvak többsége a „sarc” másfélszeres-háromszoros növekedéséről számolt be, de a pénzdónak ennél erősebb „öregbítése” is előfordult. Ha ehhez hozzáadjuk az államnak járó harácsot és a fent felsorolt, sokféle követelést, jókora fizetnivaló gyűlik össze, amelynek teljesítése a pénzsűkében élő, inkább csak váltópénzekkel rendelkező parasztonoknak komoly nehézséget okozott.

Hiába szólt az alku valahány forintról és valahány icce vajról, a török birtokosok mindenféle másra, terményekre, állatokra, iparcikkekre, alapanyagokra is igényt tartottak, meg is szereztek. Ezekből szép lista áll össze (persze nem minden egyes falu szolgált mindegyikkel): borjús vagy meddő vagy vágni való tehén, juh, berbécs, tyúk, élő karvaly, róka- és nyestbőr, búza, árpa, liszt, méz, szilva, körte, alma, dió, mogyoró, túró, többféle posztó, lazsnak (lepedő, párnahéj), kőst, tábla szappan, faanyagok és megmunkált fa: deszka, gerenda, palánkfa, zsindelyléc, szekér, kád, teknő, lapát, hordó, kas, prés. A szerzésbe a szandzsák elitje is beszállt, a Szolnokon székelő szandzsákbég és adókkal foglalkozó beosztottai. A nyugati határszélen, Szolnokhoz közel fekvő Bajom így sorolta kötelezéseit: „Vagyon tíz esztendeje, amióta a szpáhijukkal, aki Szolnokban lakik, sarcban szállottanak. Az sarc száz forint volt. De most nem száz forinttal érjük meg, hanem másfélszázat is meghaladja, mert minden esztendőben kocsipénzt, hídfapénzt, portapénzt, táborigi szekér-

re való szekérpénzt, a bégnek minden esztendőben egy zsák lisztet, egy zsák árpát, két pint vajat, két pint mézet, az tihajáknak [helyetteseknek] is aszerint, szentmiklósi vajdának is egy zsák árpát, egy pint vajat, és ezenkívül heti szert [robotot] Egerre, szekeret, embert kívánnak, holott az asszonyunknak [magyar földesuruknak] Bajomban négy szegény jobbágya vagyon, több sincs. ... Az császár adóját is megadjuk. Az sarcunk csak száz forint volt, az ötvenet csak hamisan veszik meg rajtunk, ... mely miatt elpusztul helyecskénk.” Négy jobbágyportára százötven forint teher, robottal is megfejelve, nagyon sok. A szorongatott Madarász lakói képtelen megoldásról számoltak be: megemelt török adójukat magyar földesuraik fizették meg helyettük, vélhetően abból a megfontolásból, hogy jobb némi veszteség, mint a falu kipusztulása.

A szpáhik igényei között különös becsben álltak az állatok és a szekerek, amelyeket nemcsak adóban követeltek, hanem önkényesen el is vettek. A Zaránd megyei Dancsfalva ekként adta elő a rajta tett erőszakot: „Most lippai Juszub iszphahia bírja őket. Az minden embertől három-három forintot kívánja, és az vágó tehénért esztendőről esztendőre hat-hat forintot. Melyet mivel kívánsága szerint nem adhatják meg [értsd: pénzben], igaz sarcokon felül öt ökrét és két tehenet vett rajtok. Azonkívül derekas török sereggel reájok jövéen megrablotta őket, valamit házoknál talált, takarítva elvitette, csak egy háztul is készpénzt negyvenkét forintot vitt el, azonkívül lovat és egyébféle marhát, az mit kaphatott. Egy embert is fogott, azt nagy summára [váltság] bocsátotta ki, ugyanakkor adófizető embert hármat vágtak le.” A munkához nélkülözhetetlen állatok elhajtása zsarolásnak is jól bevált: amíg a falu a követelt pénzt vagy terményt nem adta meg, a birtokos tüzszul tartotta az állatokat, s később kevesebbet adott vissza.

A nehezező terheket a pénzekkel és mértékekkel folytatott játék tette még nehezebbé. Az állam és a birtokosok a pénzadókat számítási forintban vagy ezüsttallérban határozták meg, a parasztok nehezen összegyűjtött váltópénzeit (dénárt, garast és az ekkor szélesen elterjedt lengyel polturát) értékük alatt, kényszerárfolyamon fogadták el, azaz a kivetett adónál jó esetben tizeddel, rossz esetben harmaddal több pénzt hajtottak be,¹¹ Hasonló játék folyt a mértékekkel is. Magyarókrös húsz váradi icce vajban állapotodott meg első török urával, a második viszont már húsz pintet kért, ami éppen kétszerese volt az eredetinek. Ennél gyakrabban panaszkodtak a parasztok arra a cselre, hogy a birtokos maga faragtatott nagyobb edényt, s azzal mérette a vajat. Geszt valomása: „Az iccéje pedig kétannyis vagyon, mint az itt való icce, mivel maga csinál és küld iccét.”

Az egész török országrészben, a határvidéken is terjedőben volt két jövedelmező újítás. Az elsőt, amely többféle formában jelent meg, „büntetéspénzek” címmel foglalhatjuk egységbe. Az oszmán törvénykönyvek a helységben kivetett büntetések és bírságok fele részét a birtokosok jövedelmei közé sorolták, de ez nem jelentette azt, hogy a bíraskodás, a büntetés joga is őket illette. Ők azonban az egész hódoltságban elkezdtek a kádik helyett ítélni. Ezzel egyrészt zsarolták a falut. Ha nem vitték be időre az adót, vagy nem érkeztek meg az elrendelt napon robotra, azonnal büntettek, néha már előbb, a késés megakadályozására. Másrészt bírságot vetettek ki a lakosok perpatvaraira és verekedéseire. A törvény pontosan meghatározta ennek fokozatait: más-más bírság járt a halálért, a csonttörésért és a zúzódásért (amikor a kárvallott ember „kéket mutatott”), ezeket nem szabadott összemოსni. A Bél fölötti Brondaszó panasza a „bíraskodásról” és falubírójuk szorult helyzetéről: „Vér-bírságot [emberölésért járó büntetést] is ők vesznek rajtunk, ha csak kéket

mutat is, megveszi rajtunk a vérbírságot. Arra esküdtette meg az bírót, hogyha csak feddődnek is egymással [a lakosok], megmondja az törököknek, mert ha meg nem mondja, holt számban vereti az bírót.” A Zaránd megyei Bökény lakosai úgy számoltak, hogy birtokosuk „nyolc vagy kilenc esztendő alatt az bírákon egyszer is, másszor is, s mind pedig az falun 378 forint bírságot vett sarcunkon felül”.

A másik remek ötletet a hódoltság belsejében a kádik eszelték és használták ki, a határvidéken a birtokosok éltek vele. A csak erőszakos halálra kiróható vérbírságot a természetes halálesetekre is kivetették, az elhunyt maradvékaitól öt-hat-hét forintot szedtek, máskor lovát vagy tehenét követelték. Megesett, hogy a kettőt összekapcsolták, amíg a család előteremtette a pénz, maguknál tartották az állatait. A mezőgyániak elképedve adták elő, hogy „ez sem volt soha, hogy valamely ember közülünk megholt, [a török úr] valamit várjon, hogy testamentomban hagyjon neki”.

A 17. század első felében a kincstár is, a birtokosok is rákaptak a robotoltatásra. A példát a magyar gyakorlatból lesték el, minthogy az oszmán törvénykönyvek ezt a terhet nem ismerték. Az állam a várakat tartotta karban a parasztok ingyen munkájával, akik falakat erősítettek, hidakat javítottak, védelmet akadályozó bozótosokat irtottak, házakat építettek a védőknek. A több évtizedes béke idején a várvédők és a birtokos szpáhik elkezdtek gazdálkodni, nekik szántókra, aratókra, fuvarozókra, szőlőmunkásokra volt szükségük. Ez oda vezetett, hogy a török országrész belsejében és északi határán a „szolgálat” lett az adózók talán legnehezebb terhe, azt állították róla, hogy nincs vége, „egyikük az másikat váltja”. A bihari falvak is panaszkodtak rá, de nem ennyire tömegesen és keserűen. Az állam követelte munka itt is a várakhoz kötődött, néhány falunál már Egerhez, ahova többnapi utazással értek el. A birtokosnak végzett robot kurta utalásokban jelenik meg: „minden paraszti munkára kényszerít”, vagy „paraszti módon is szolgáltatt bennünket”, de a módját nem részletezték. A munka a kalocsaiaknak – vélhetően másoknak is – rosszul végződött: „Már szolgálatra kívánnak be tőlünk szekereket és lovakat, azonban mind szekerünket, lovainkat odavesztik.”

A „szolgálat” nemcsak robotot jelentett, hanem a török katonák kiszolgálását is, akik kedvüket lelték az országjárásban. Néhány napra beszállásolták magukat valamelyik faluba, ettek-ittak, gyűjtögettek lakosai kárára. Magyarökrös beszámolója: „Vagyon ilyen panaszkodunk, hogy gyakorta 10, 15 és 16 lóval is eljönnek közinkben, többig egy hétnél rajtunk élnek, mindennap juhot ölnek, szénánkat, abrak[os] kocsikáinkat minden kímélés nélkül költik s tékozzolják, és afelett nyargalópénzt vesznek rajtunk. Egyszóval az ínség mind mirajtunk, s mind az egész hódoltságon annyi, hogy tovább már nem szenvedhetjük.”

Az 1645-ben dolgozó felmérő biztosok 25 Zaránd megyei falut is kikérdeztek, amelyek többsége Dézna (Deszni) körül feküdt, a vár ekkor még magyar kézen volt. A vidéket az oszmánok az 1552. évi hadjárat után azonnal hódoltatták, 1554-ben, majd 1567-ben magabiztosan, részletesen összeírták.¹² Mindkét alkalommal 78 helységet osztottak a déznai kerületbe, 1567-ben kilenc már lakatlan volt (Borosjenő 1566. évi ostroma okozhatta vesztüket). A temesvári tartomány részeként ez a vidék is vitathatatlan oszmán felféltetésű volt, annyi korlátozással, hogy a magyar birtokosok itt is ragaszkodtak jogaikhoz. A terület bevételein meg kellett osztozniuk.

A 25 falu 1645-ös leírása igen gazdag, és a Biharban már megismert nyomorúságokon kívül a határvidéken érvényesülő erőviszonyokat is szemlélteti.

Több falu bajait nem bírja, hanem magyar földesura foglalta össze, hangsúllyal azon a kérdésen, hogy birtokosi bevételeiben és jogaiban hogyan rövidíti meg őt a szpáhik uralma. A sokasodó török követelések miatt a magyar úrnak kevesebb jutott – ez Biharban is így volt. Dézna vidékén viszont olyan újítás terjedt el, amellyel sehol másutt nem találkoztam. Sorrendben elsőként a barakonyiak panaszták el, hogy a török birtokosok „az jobbágyokat alácsalogatják, alászóktetik. Egy-két jobbágy a faluban marad, azon a sarcot mind megveszik, amazokat meg külön szolgáltatja, aki ott közel hozzá vagy on [azaz annak a várnak a közelében, amelyben lakik]”.

Tamány magyar földesura bővebben írta le a nemeseken esett sérelmet. „Alászóktetik az szegény embert. Felkeresi a [török ura], oda alá földet ad neki. Ha csak egy jobbágy marad ott a jószágon [az eredeti faluban], azon mind a császár adaját és iszpahiját megveszi, mely miatt egynéhány hely el is pusztult. Mind urunk őnagyságának, s mind az szegény nemes embernek nagy kárt tesznek.” A Zaránd megyei esetek nem lehettek elszigeteltek, Tamány birtokosa több Arad megyei faluját is felsorolta, amelyek azonos bajjal küszködtek: a Világosvártól délre-délkeletre fekvő Panádot, Aranyágot (ebből négy is volt, Alsó-, Székes-, Medves- és Felsőaranyág), Kasát, Szentmártont és a bizonytalan olvasatú Kazmirt. „Az török uruk elszókteti őket, és soha addig vissza nem szállítja, míg felére nem engedem [a nekem járó adót]. Ha mely jószágomból ismét jobbágyom elszókvén marhája avagy búzája marad, mindjárt maguk számukra mind elviszik, az melynek fele magyar részre való volna [a magyar birtokost illetné]”.

Nehéz elfogadni, hogy északon a tizenöt éves háborúban az oszmánoktól visszavett nógrádi, keleten a Maros–Körösök menti, magyar kézre visszakerült várak képtelenek voltak megakadályozni a török katonaság járását-kelését, partyait és hatalmaskodását. Csakhogy a sebesen és kiszámíthatatlanul száguldozó lovascsapatok ellen nagyon nehéz volt védekezni, megtudni, hogy éppen merre járnak, utolérni és megfutamítani őket. Különben sem katonák támadtak katonákra, hanem katonák parasztoakra, s tiportak közben néhány nemes érdekein. Több megkérdezett nemes és paraszt vallotta: „Mikor Jenőben török lakott is [1595 előtt], olyan szabadon az havas alját nem járták, mint most. Kettő-három [török] csak úgy szolgáltatnak az szegénységgel, amint akarnak.” Vagy: „Az egész hódoltságot két-három török feljárja, akinek dolgát nem szereti, kötözve beviszi, ott erősen megsarcolatja, úgy bocsátja ki.”

A felek veszekedtek, a két úrnak fizető jobbágyok szenvedtek. A rossaiak az egész déznai körzet reménytelenségét fogalmazták meg (szövegük végén a „szemben levés” találkozást, tárgyalást jelent): „Az gyulai Ibrahim iszpahia az császár rovóival [a szultán adószedőivel] és egyéb rendbeli törökökkel, harminc lóval Sebesre feljövén az császár adójának felszedésére, régi szokás szerint az császár adóját elvitték az bírák. De az rovók megolvasván az pénzt, és látván, hogy csak régi szokás szerint való, az adót fel nem vették, hanem visszahányták pénzeket. Azt mondván, hogy ők fel nem veszik, hanem rövid nap [hamarosan] felülvén egynéhány ezeren, feljönnek Deszni vidékére rablani, kit levágnak, s kinek pedig füleket, orrokat elmetszik. Akik pedig Gyulára bevitték az adót, akiknek készen nem volt [úgy], amint ők kívánták, az embert megfogták, és mindaddig fogva tartották, valameddig az falu [az ő] kívánsága szerint be nem szolgáltatja az adót. És annyira megrémült az szegénység, sem az szpáhijokhoz, sem padig az császár rovóihoz nem mernek bemeni. Azt mondván, hogy inkább az Deszni várában holtig való rabságra adják magukat, hogysem mint bemenjenek és az törökökkel szemben legyenek.”

■ JEGYZETEK

1. Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (a továbbiakban OL), A 98, Magyar Kancelláriai Levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Transylvanica, Fasc. 13, p. 1135r.
2. Néhány szultáni parancslevél Erdély és a török országrész határaitól: Dávid Géza – Fodor Pál: „*Ez az ügy fölöttébb fontos*”. A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1559–1560, 1564–1565). MTA Történettudományi Intézete, História Könyvtár, Okmánytárak 6. Bp., 2009. 3–4, 11–14, 20–21, 106–107, 137–139; *Török–magyar kapcsolatok az Oszmán Birodalomtól napjainkig a levéltári dokumentumok tükrében*. Isztambul, 2016. 95–96.
3. Györfly Lajos: *Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez (Az 1571-es szolnoki török defter fordítása)*. Jászkunsági Füzetek 4. Szolnok, 1956. (A térkép a 64–65. oldalon.)
4. A szandzsák négy kerületének, törökül náhijének összeírását kiadta Ágoston Gábor: *A szolnoki szandzsák 1591–92. évi összeírása*. I–II. Zounuk (A Szolnok megyei Levéltár Évkönyve) 3 (1988). 221–296. Zounuk 4 (1989). 191–287. A két utolsó, kiadatlan náhije anyagát a forrás eredetijéről használtam, jelzete Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ýstanbul, Tapu ve Tahrir Defterleri (a továbbiakban BOA TTD) No. 634.
5. Ivanics Mária: *A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban*. Akadémiai Kiadó, Körösi Csoma Kis-könyvtár 22. Bp., 1994.
6. OL, Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archivuma, E 158, Conscriptioes portarum (a továbbiakban E 158), 8. kötet, p. 268–291.
7. OL E 158, 8. kötet, 381–405.
8. OL E 158, 8. kötet, 418–436.
9. OL A gyulafehérvári káptalan országos levéltára, Miscellanea F 9 Cista 3, Fasc. 1 No. 2. A jelzetet Egyed Ákostól kaptam, köszönöm szépen.
10. Általában forintban adták meg, amely nem aranyforintot, hanem ún. számítási forintot, 100 dénárt jelentett.
11. Buza János: *Törökkori pénzértékviszonyok egy Gömör megyei tanuvallatás tükrében*. Numizmatikai Közlöny 84–85 (1986). 62–67.
12. BOA TTD 292 és 457.

TISZATÁJ-TÖRTÉNETEK (II.)

Az „irányított nyilvánosság” a nyolcvanas évekbeli magyarországi irodalmi életben

■ 1982. október 5-én Tóth Dezső magához rendelt, és Agárdi Péter, Pándi András főosztályvezető, Veress Mariann párttitkár jelenlétében közölte: „számos alkalommal, baráti-elvtársi beszélgetések során itt is, Szegeden is jelezték már, munkámban ő is és mások is számtalanszor érzékelték olyan hibákat, tévedéseket, amelyek nyomán szükségesnek érezték jelezni, hogy változtatnom kell szemléletmódomon. Az utóbbi időben ezt egyre több esetben voltak kénytelenek megfogalmazni, mert összesűrűsödtek a velem kapcsolatos problémák, így legutóbb a *Tiszatáj* Köteles-cikke ügyében, amelyben súlyos mulasztást követtem el. Hangsúlyozni kívánja, hogy nem ez az egyetlen és a legfőbb probléma velem, ez már a dolgok teteje, amelyből a kulturális irányítás kénytelen levonni a személyemet illető következtetéseket. Ez a felső vezetés döntése (Aczél nevét nem ejtette ki). A problémákra Menyhért Jenő figyelmét is felhívta a közelmúltban írásban, kérve, hogy hasson a változás irányába. Ezt a levelet nyilván ismerem, mégsem változtattam magatartásomon. Szemléletemet és állásfoglalásaimat ugyanis a politikai intranszigencia jellemezte, munkám során nem a Művelődési Minisztérium álláspontját képviseltem. Minisztériumi munkámat – a szóbelit és az írásosat egyaránt – politikai fedőszövegek, elkenések gyártása, az önmagáért való esszéizálás jellemezte, és az irodalompolitikai érdekű, politikai természetű kérdések következetes elkenése.

A tanulmány első része májusi lapszámunkban jelent meg.